

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

Gershom Scholem's Attitude toward Sexual Subjects in the Works of Philip Roth and Agnon /

קובלנט הסוד המושק (וקיללתו): לקרוא מחדש את שלום קורא את עגנון ואת רות

Author(s): אלי שי and Eli Shai

Source:

Jerusalem Studies in Jewish Thought /

מחקרי ירושלים במחשבת ישראל

Gershom Scholem (1897-1982): In memoriam: Volume Two / — pp. 543-560 (תשס"ז), כרך

כרך ספר זיכרון לגרשם שלום. במלאת עשרים וחמש שנים לפטירתו

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23365218>

Accessed: 16-05-2018 09:15 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Jerusalem Studies in Jewish Thought / מחקרי ירושלים במחשבת ישראל.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

קובלנת הסוד המושתק (וקיללתו): לקרוא מחדש את שלום קורא את עגנון ואת רות

מאת

אלי שי

א. חומד את 'פתהן של שקצות'

אסופת 'מחקרי שבתאות' של שלום שיצאה לאור בשנות התשעים משלימה, לצד 'מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה', את יצירת המופת הגדולה על 'שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו'. ואולם, אף לנוכח מפעל מחקרי רחב היקף זה, נותר הכרך הנוסף שביקש שלום להקדיש לשבתאות המאוחרת בגדר יצירה בלתי גמורה שכתובתה מעולם לא נשלמה. יתרה מזאת, שלושת הספרים רחבי ההיקף הללו והמאמרים שליוו אותם, המחזיקים כאלפיים עמודים, ממחישים עוד יותר את חסרונם של הספר הגנוז על השבתאות.

בהקדמה לספר שבתי צבי – חיבור שנהפך לקלסיקה בכתיבת ההיסטוריה הרוחנית של היהדות והיה ליצירה החשובה ביותר שנכתבה על המיסטיקה היהודית במאה העשרים – כתב שלום: 'אני מביא עכשיו בפני הקורא את סיכומי הראשון [...] ואני מקווה שיהיה לאל ידי לסכם [...] גם את תולדות התנועה השבתאית אחרי מות שבתי צבי'. הדברים נכתבו בשנת 1956, אך תכנית־אב זו לעקוב אחר 'נפתוליה', גלגוליה וספחיה של השבתאות המאוחרת לא יצאה, למרבה הצער, אל הפועל בחיבור נפרד, שיציג בצורה סמכותית את כיתות המאמינים הדבקות באמונתן, למרות השחיקה הנוראה של הזמן, האכזבה, המרת המשיח ופטירתו. מחקרו של שלום על הפרק הראשון בשבתאות עורר בשעתו תגובות נרעשות, ולמעשה חולל מהפך בתודעה ההיסטורית של היהדות. קרוב לוודאי שלו ספר ההמשך היה רואה אור היה מעורר מהפכה דרמטית עוד יותר, שהרי השבתאות שלאחר מות המשיח הייתה קיצונית וניהיליסטית לאין ערוך מהתנועה בראשיתה. ושמה המניעות שנערמו על דרכו של הכרך השלישי נבעו מסבכי הנפש והתעלומה הכרוכים במחתרת השבתאית, הפרועה בהעזתה, וכן מעכבות אישיות ומחקריות מקבילות המקשות על החוקר בחושפו פרשה כה שערורייתית ומצונזרת.

בהצגת כוונות כללית ביחס לפעולתו המחקרית, כפי שבאה לידי ביטוי בספר שבתי

[ספר זיכרון לגרשם שלום, ב' (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כא), תשס"ו]

צבי והתנועה השבתאית בימי חייו (להלן: שבתי צבי), הודיע שלום שלא כתב את חיבורו: 'לשם סניגוריה או קטגוריה, אלא לשם בירור כל הצדדים שבתופעה מסובכת זו'. קביעתו העקרונית לכאורה פטרה אותו מהפעלת קטגוריות של שיפוט מוסרי שאינן מטיב העניין. ברוח דומה, הבהיר בפירוש את רצונו להתמקד בבירור העניינים ההיסטוריים גרידא: 'אין ספק שאפשר לכתוב על השבתאות גם מבחינות מטאפיסיות [...] אבל ספרי זה לא לשם תיאולוגיה נכתב'.¹

עם זאת, כשם שאין מחקרו של שלום משוחרר מעיונים רוחניים ומהשלכות תאולוגיות רחבות, כך אינו נטול פניות בנושא האתי. במקומות שונים הפוזרים בכתביו נקט עמדות המכילות במובלע שיפוט מוסרי. כך למשל נתפסת בכתביו המרת המשיח כבגידה הרסנית. התנסחות קטיגורית חריפה יותר מופעלת ביחס ליעקב פראנק, שמוצג כאישיות שטנית המעידה על רמת התנוונותם הלאומית והמוסרית של מאמיניו.²

הערכות מעין אלה נתקלו בתגובות ביקורתיות, כגון בדבריו של ישעיה תשבי שביקר קביעות כגון דא בכותבו: 'לדעתי הפריז שלום כאן בהערכתה השלילית של השבתאות שלאחר ההמרה'.³ מתוך כך הפנה את תשומת הלב לקיומה של שבתאות מתונה 'חיובית' כביכול, הניכרת במיוחד באגף האיטלקי של התנועה ובתורתו של מיכאל קארדוזה. אלא שגם הסתייגות זו לוקה בחסר הן מצד העמדה העקרונית הן מצד העובדות ההיסטוריות. מבחינה היסטוריוסופית, אין מקום לטעון לכתיבה שאינה בגדר קטגוריה או סנגוריה ולהפעיל במקביל אמות מידה של חיובי או שלילי (גם הענקת הציון 'חיובי' לאגף ה'מתון' ו'שלילי' למחנה ה'קיצוני' אינו קביל, ומשמעותה למעשה שיפוט הגורם השבתאי המועצם כנגטיבי ולעומת זאת הצגת היסוד המשיחי המתון, המופחת והמנוטרל כפוזיטיבי יחסית). מבחינת הממצאים שהתגלו במחקרי השבתאות התבררה רפיפותן של הבחנות כגון שבתאות מתונה-קיצונית, ובהמשך אף תשבי עצמו השכיל להראות עד כמה מטושטשים הגבולות: 'במידה שמוריה הידועים של השבתאות המתונה, פיתחו השקפה עיונית, הסתובבו רעיונותיהם במעגל הסיבוכים של השבתאות האפיקורסית והמגמות האנטינומיסטיות'.⁴

נקודת המוקד של אותו מהפך רוחני, שהשבתאות הכריזה עליו, לא הייתה בסיכומו של דבר ההמרה (שמעולם לא הקיפה הלכה למעשה את כל גווני התנועה, שלא הייתה

1 גרשם שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א-ב, תל אביב: עם עובד, תשי"ז (להלן: שלום, שבתי צבי), עמ' יא (הקדמה).

2 גרשם שלום, 'התנועה השבתאית בפולין' הג', מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ד, עמ' 119.

3 ישעיה תשבי, נתיבי אמונה ומינות: מסות ומחקרים בספרות הקבלה והשבתאות, רמת גן: הוצאת אגודת הסופרים בישראל ליד הוצאת מסדה, 1964, עמ' 238.

4 שם, עמ' 75.

בבחינת אקט וולנטרי ושלכל היותר נתפסה כשלב זמני וחלקי בלבד, אלא עיקרה היה המוסר המיני החדש. היסוד היצירתי שבבשורה זאת, המושלכת בתודעת המאמינים אל העתיד הקרוב, מעולם לא נסקר באופן הפטור מדעות קדומות וממוסרנות שמרנית. משמעותה של השבתאות כתנועת שחרור מיני, השואפת לחזרה קוסמית מוחלטת אל המצב הגן-עדני שלפני הגירוש, החטא והתורה, הודחקה כליל מן המחקר שלפני שלום וטרם זכתה למקום הראוי לה. גם במקומות הבודדים ששלום התפנה לעסוק בנושא דיונו נותר אגבי, בלא שיצליח להשתחרר מקטגוריות של שיפוט אתי. הצהרותיו בדבר הצורך לחקור עניינים אלה הכילו פעם אחר פעם ממד אמביוולנטי של רתיעה והסתייגות, לצד משיכה אפולוגטית. כך למשל בהזכירו את נטיותיהם ההומוסקסואליות הפרובוקטיביות של קבלת ברוכיה ושל חוג ר"י אייבשיץ, התנסח באורח המעיד על סכסוך פנימי בין מגמה של חשיפת מתחמי הטאבו הרגשיים ששברה השבתאות לדחייתם.⁵

הסוד השבתאי הכרוך בהכנסת ספר תורה לבית הכיסא ובמשכב זכור ריטואלי זוכה בכתיביו לתגובה המאלפת הבאה: 'אכן זוהי דרשה של דופי שמעטות כמוה, אבל אין חוקר השבתאות בן חורין להיפטר מחובת בדיקה גם לגבי חומר מסוג זה, שעם כל הזוהמא שבו, יש בו כדי לסייע לקביעת עובדות שהיו סמויות מעינינו. שאלת השבתאות הגנייהליסטית ומקורות היניקה של תורת יעקב פראנק היא רצינית ויחד עם זאת סתומה כל כך, עד שלא נוכל להרשות לרגשותינו שישפיעו על דיונונו ועל בחירת החומר שעלינו לנתח'.⁶ אלא שבמסגרת הגניהליזם הקיצוני של הכיתות השבתאיות אין דרשות מרחיקות לכת מעין אלה, והריטואל המיני הגלוה אליהן הוא בגדר תופעה יוצאת דופן. לאמתו של דבר, ככל שניתן להתרשם, הן שכיחות למדי ומהוות חוליות מרכזיות בתודעת הרצף השבתאי הפנימי, כדת משפחתית אינטימית העוברת בירושה, ובהווי המחתרתי המקיף פלגים שונים בתנועה, למרות ריחוק של זמן ושל מקום. אין עסקינן כאן אפוא בתופעה שולית, מקרית ואפיוודית, ואף לא בחוגי מאמינים שבניסוח עדכני מדחיקני ואנכרוניסטי ניתן היה לכנותם 'עשבים שוטים', אלא בחלק מהותי של ההווי השבתאי, העשוי, להערכתי, להתגלות כגורם המאחד, כאותו מצע משותף המסביר את כוח ההתמד של התנועה ואת מקדם המשיכה העיקרי שלה בשלב המחתרתי.

הצהרתו הנועזת לכאורה של החוקר, המוכן לרדת לתהום הקליפות למען גילוי האמת, מהולה בהתבטאות אפולוגטית המעידה על הודעות רגשית חריפה. התחבטות נפשית-

5 תחושת הפער בין ממד של גניהליזם סקסואלי המלווה את השבתאות מראשיתה לבין הצנעתו היחסית של ממד זה במחקרי שלום עמדה בנקודת המוצא לספרי: אלי שי, משיח של גילוי עריות: היסטוריה חדשה ובלתי מצונזרת של היסוד המיני במיסטיקה המשיחית היהודית, תל אביב: משכל, 2002, עמ' 98. הנטייה החזרת במחקרי שלום היא להצניע את הדברים בהערות שוליים.

6 גרשם שלום, 'ברוכיה ראש השבתאים בסאלוניקי', ה"ל, מחקרי שבתאות, ההדיר יהודה ליבס, תל אביב: עם עובד, תשנ"ב, עמ' 351 (והדגשות שלי, א"ש).

מחקרית זו נתנה כמדומה את אותותיה בדיון הכללי של מחקר השבתאות ובבירור הנקודות המתייחס לקבלת ברוכיה.

במישור העל נשארה תכנית האב המקורית לחקור את המשכה הניהיליסטי של השבתאות בגדר משימה בלתי גמורה. עם זאת, בסוקרו כממעוף הציפור את מפת הזרמים הראשיים של המיסטיקה היהודית העדיף שלום להתמקד בפרק השבתאי. בחירתו זו הצטיינה בלא ספק במקוריות ובהעזה, שהרי השבתאות מופיעה כמסקנה המשיחית האחרונה והקיצונית של הקבלה, וככזו היא מוציאה לפועל את מה שהיה גנוז בשלבים שקדמו לה בתולדות המיסטיקה היהודית. ואולם, בדיקת מחקרי השבתאות של שלום מגלה שהתקופה הארוכה ביותר בתולדות התנועה, זו שבין מות המשיח לשרידי הדוגמה הקיימים עד ימינו, לא נחקרה במלואה. מתוך כך נותרו בירכתי הבימה כמה מרעיונותיה המרתקים ביותר של הקבלה השבתאית.

השבתאות המוקדמת שנחקרה באורח רחב ופרטני לכאורה טוהרה במחקרים אלה מאשמת ההפקרות המינית, שלמעשה הורחקה והודחקה לעבר אותם שלבים מאוחרים בתולדות הכיתות הנידחות. הדברים באים לידי ביטוי בניסוחו האופייני של שלום הכותב: 'אין לנו לשכוח, שלפני השנים האחרונות של המאה ה"ז, אין כל זכר למעשים כאלה במקורות, רק אז מתחילים ליחס גם לשבתי צבי, מעשים ממין זה דווקא, כגון: משכב זכור עם נער בפרהסיא [...] ברור שבסיפורים אלה [...] משתקפת לא האמת ההיסטורית [...] אבל האווירה שנוצרה מסביב לגילוי החדש של תורת ההפקרות בחוגו של ברכיה'.⁷

אלא שוודאות זו, שנועדה להותיר את שבתי צבי ואת התנועה בימי חייו בשלב תמים, מטוהר ובתולי כביכול של תולדות השבתאות, מתערערת כבר בספרו המרכזי של שלום עצמו, אף כי בהערות שוליים בלבד.⁸

מפעלו המחקרי המרשים של שלום שהציג את השבתאות כביטוי לגיסיון דתי ואנושי עמוק נבע ממאבק אמיץ במגמה כללית שביקשה להעלים את משמעותה הרוחנית של התנועה ככל שניתן. 'הצנזורה הפנימית של הדורות ושל המסורת הרבנית דנה לגניזה תופעות רבות, שאין להיסטוריון בן דורנו כל סיבה להתכחש לאופיין היהודי היסודי'.⁹ המחקר החדש עורר בשעתו תגובות נרעשות עד כדי האשמתו בנאו־שבתאות ניהיליסטית, המכילה כוח פיתוי דמוני של דקדנס מוסרי מסוכן. נקל לשער מה היה אופיו של הדיון בספר שבתי צבי באמצע שנות החמישים של המאה העשרים, לו היה הנושא המיני זוכה למקום הראוי לו. בנסיבות כאלו, שבהן עצם העיסוק בתנועה עלול היה להכתים את החוקר בחשד מזוהרות הגובלת באהדה למעשים זרים שאופיים מגונה ובעיסוק סוטה

7 שם, עמ' 347.

8 שלום, שבתי צבי, ב, עמ' 566, הערה 1.

9 שם, עמ' * (הקדמה).

וכפייתי, עד פרברטי ממש, או בעיסוק ב'זוהמא', לא ניתן היה לטפל ביסוד הסקסואלי באורח גלוי ואוטונומי. מבחינה זו דומה הבעייתיות הכרוכה בחקר השבתאות לזו שמלווה את העיסוק בקבלה. שתי התופעות עלולות לעורר התנגדות חזקה המבקשת לשלול את עצם הלגיטימציה שלהן בחיק התרבות היהודית: 'וכששומעים קבלת נביא וחזוה, מיד שואלין זה לזה, מה דיבר אליך המשוגע הזה'.¹⁰ ועם זאת, השבתאות נחשבה לדרגה קיצונית לאין ערוך של אותו 'שיגעון קבלי'. כנגד הקבלה שמתנגדיה האשימוה בטירוף ובמחלת רוח, תוארה השבתאות בכתבי הפולמוס כסטייה חמורה וכמגפה הגובלת בהיסטריה המונית.

יתרה מזאת, מין ומיסטיקה ועוד יותר מזה ניהיליזם הגובל בעבריינות מיניות ומיסטיקה ניהיליסטית נתפסו כתופעות שמחוץ לתחום עיסוקו של מדען ההיסטוריה הכבוד. מה שהוטל אל מחוץ לשולחן הכתיבה של זה, נזרק למעשה אל מתחם החושך החיצון, אל התהומות חסרות התחתיות, כאילו לא היה מעולם או כאילו אין זה נאה לבריות שמן היישוב לדון בו.

לחסימה הנפשית והתרבותית שמנעה את העלאתה של המיניות המשיחית נלוותה רתיעתו של מחקר פילולוגי קפדן מעיסוק בפנומנולוגיה של המיסטיקה. עכבות נוספות צמצמו את היקפו של דיון השוואתי שמעז להצביע על יחסי קרבה והשפעה בין תורת הסוד היהודית לתופעות מקבילות בדתות אחרות. כמו כן נערמו הסתייגויות בפני מה שנתפס כהתפשטות בין-תחומית לדיסציפלינות זרות הקשורות במדעי החברה, ומטבע הדברים גם בפסיכו-סקסולוגיה, שהרי מדען ההיסטוריה המסור אמור היה להתנהל בין מהמורות העבר כסוס שרטייה שחורה תוחמת את שדה ראייתו.

דומה שלא חסרו סיבות מגוונות להצנעתו היחסית של הנושא, במיוחד בנקודת המשיק של מיסטיקה-ניהיליזם משיחי-עבריינות מינית. בין תחביבי האינטלקטואליים של שלום נכללו, כידוע, התחקות אחר ספרות אנטישמית ואיסוף חומר מגוון על תולדות הפשע היהודי. אף שהתנגד לאפולוגטיקה היהודית בטענה ש'אין לנו להסתיר דבר מפחד "מה יאמרו הגויים"', העדיף, בהשפעת לקחי השואה, שלא לפרסם את ממצאיו על העולם התחתון היהודי.¹¹ הנושא נחשב רגיש מדי, ועיסוק יתר חושפני המתמקד במתחם אסור זה היה עלול להטיל דופי בכשרים ולשמש חרב פיפיות בידי עוכרי ישראל.

עיסוקיו של עולם תחתון זה נושקים, עם זאת, לניהיליזם המשיחי בממד הכיתתי והעברייני המשותף, ועוד יותר מזה בעבריינות המינית רבת האנפין. המגע מתגלה הדוק ומגוון ביותר בפרק הפראנקיסטי, שכן מבחינות רבות ניתן לראות במשיח השבתאי השלישי

10 ראו: שלום, שבתי צבי, א, עמ' 17 (מתוך 'ספר אהל מועד').

11 גרשם שלום, 'ביקורת חברתית – לא ספרותית: עוד על "קובלנות פורטנוי"', הנ"ל, דברים בגו: פרקי מורשה ותחיה, ערך אברהם שפירא, תל אביב: עם עובד, תשל"ו, עמ' 537.

דמות מובהקת של מאפייוֹר יהודי, מייסדה של חבורת פשע בינלאומית מאורגנת הפועלת ככת מיסטית אלימה בעלת מאפיינים טרוריסטיים. מבט לאחר, לעבר דיוקנו של משיח רודני זה, שטיפח פולחני גדולה כוח ואישיות, עלול לגלות קווי מתאר שכיום היו מתוארים כנאו־פשיסטיים וכטוטליטריים באופיים.

למעשה הדחיק שלום את תוצאות עיסוקו בעולם התחתון היהודי למגירות הלא־מודע הסוציו־היסטורי. נטייה דומה של הצנעת הממד הרגיש האסור בולטת בביקורתו הקיצונית בחריפותה על רב־המכר של פיליפ רות 'קובלנתו של פורטנוי'. הוא תיאר את הספר כיצירה גועלית המלאה קליפות של ניבול פה שחצני. מתברר אופיין כסופר מוכשר אך מושחת ונטול אחריות בחציפותו, המעז לעצב את האם היהודייה כדמות שדית וטורדנית עד כדי סיוט, ואת גיבורו הראשי כאישיות זוועתית הנוקמת על חינוכה היהודי. היצירה תוארה כחלומה הרטוב של כל אנטישמי ('חיכו לו בכיליון עיניים'), והשלכותיה הוגדרו גרועות יותר מן הפרוטוקולים הנודעים לשמצה של זקני ציון.

שלום, שהתבטא בנושא בסערת רגשות ובהתנגדות חסרת תקדים, פרסם נבואת פורענות שהזהירה מפני תוצאות הרוות שואה ליהודים בעטיו של הספר. הדברים היו כה חמורים עד כי ניתן למעשה לדבר על חזות אפוקליפטית קשה שעתידה לצמוח לתפיסתו בגינו של פורטנוי זה; 'שעל הספר הזה ניתבע כולנו לדין עם מפנה הרוחות שלא יתמהמה לבוא [...] תמיחני, מה יהיה המחיר שכלל ישראל [...] עתיד לשלם על ספר זה, ואוי לנו מיום הדין ההוא'.¹² החטא טמון אפוא בחשיפתו של ממד אסור שנותר נחבא אל הכלים, ואילו העונש אמור להטיל שואה על מי שכתם זה של נליונות מינית ידבק בו. משיכתם היתרה שאינה יודעת שובעה של רות את פורטנוי לפות הזר ושובבותו של מתבגר בדיוני מכור לפנטזיות של אוננות נחשבו כזרע פורענות נורא העלול להמיט שואה חדשה על עם עולם.

*

בחמת זעם יוצאת דופן יצא קצפו של שלום על עיצוב דמות הגיבור היהודי כמי שתכלית חייו ממוקדת ב'תאוה אחת הקובעת את התנהגותו; להשיג "פתחן של שקצות". בכעס רב ציין בביקורתו כי 'יתכן שבסלנג העברי החדש יש מילה גסה מזו שנעלמה ממני',¹³ תוך שהוא שב ומדגיש את הצירוף ההרסני העומד במרכז העלילה: 'דווקא "פותה" (Cunt במקור) [...] ודווקא "שקצה" וכל הכרוך בה'.¹⁴

12 גרשם שלום, 'דברים כהוייתם: על "קובלנת פורטנוי" לפיליפ רות', שם, עמ' 535; הנ"ל, 'ביקורת חברתית' (לעיל הערה 11), שם, עמ' 537.

13 הכוונה כנראה למילה ערבית שימושית ורווחת שנפיצותה והתקבלותה בחיק העברית המדוברת עלתה רק בשנים האחרונות.

14 שלום, 'דברים כהוייתם' (לעיל הערה 12), עמ' 535 (ההדגשות שלי, א"ש).

שלום היה כה מזועזע מפורטנו של רות עד ששב על נבואות הזעם בריאיון לאהוד בן עזר, שהתפרסם בדבר וחזר והתפרסם במהדורות שונות בספריהם של המראיין והמראיין: 'אתה חושב שלא נשלם, למשל, את מלוא המחיר עבור ההצגה הזדונית של יחס היהודי לנשים הנוכריות ב"קובלנת פורטנו"', קבל בפני המראיין, אלא שהלה נמנע ממענה ועבר לקושיה הבאה בדבר הביטחון היהודי והציונות.¹⁵

במכתבי קוראים מזועזעים לכתב העת קומנטרי הואשם רות כיהודי אכול שנאת עצמו, השולף מן המרתף האפל של ההיסטוריה את האשמה הנאצית העבשה כנגד היהודים, כמי שמבקשים לחלל כביכול את טהרתן המינית של נשותיהם האריות והובות השער. במכתב ל'ניו יורקר' תואר רות כיוצק שמן למדורת האנטישמיות, ובאיגרת לליגה למניעת השמצה הובהר לו כי יהודי ימי הביניים המעודנים פחות היו יודעים אל נכון כיצד להשתיקו.

רות הואשם אפוא בהגשמת חזונו הנבזי של שונאי ישראל: 'תופעה מפורסמת היא שהאנטישמים חלמו הרבה כיצד להבאיש ריחם של היהודים ביצירות ספרותיות, העשויות לגלות את שפלונם ושחיתותם ובפרט בעסקי מין', כתב שלום במכתב נסער לעיתון הארץ בסוף שנות השישים, והוסיף כי 'עתה קם בחור יהודי, היודע את ההווי ועושה את מלאכתם'.¹⁶

מתברר, עם זאת, שחטאיו של פורטנו שעיקרם כאמור 'תאוה לפתחן של שקצות' אינם אלא בגדר גחמות בתוליות של מתבגר שטוף באוננות – בהשוואה להעזה הסקסואלית מרחיקת הלכת פי כמה של הפרקסיס השבתאי. האשמות בדבר בעילת בת אל נכר המלוות כמה ממנהיגיה הבולטים של השבתאות אינן העברה המינית היחידה או החמורה ביותר שנתלתה בתנועה, הדוגלת אידאולוגית בגילוי עריות והנוטה למעשי חילול מפליגים פי כמה, תוך שימוש אורגיסטי בוטה בתשמישי קדושה. מי שהתרעם כה קשות על בדיון ספרותי המסתפק בפנטזיה מינית עשוי היה למצוא עצמו במצב בלתי נעים בעליל לנוכח חומר ראיות עובדתי והיסטורי, המכיל קריאה עקרונית בוטה למה שעלול להיחשב כקרימינולוגיה סקסואלית בעומק תורת הסוד היהודית. אין עסקינן כאן במעשי הפקרות סתמיים של מתבגר מיוחס, אלא בתפיסה עמוקה ומפותחת המבוססת על רשת של הקדמות, הקשרים של דרש אסוציאטיבי ונוסחאות גימטריות, הפרושה על פני רבדים מהותיים של התאולוגיה המשיחית ביהדות. דווקא המתחם המקודש ביותר של דת זו אוצר העזה מינית חריגה.

מי שהזהיר כי הסיפורת של רות עלולה להמיט שואה על יהדות אמריקה משום שהיא לכאורה מספקת לעוכרי ישראל הוכחה מבפנים על שחיתותם הסקסואלית של היהודים,

15 גרשם שלום, 'הציונות – דיאלקטיקה של רציפות ומרד' (שיחה עם אהוד בן עזר), ערך אברהם שפירא, רציפות ומרד: גרשם שלום באומר ובשית, תל אביב: עם עובד, 1994, עמ' 28.

16 שלום, 'דברים כהוייתם' (לעיל הערה 12), עמ' 453.

היה עלול להיקלע למצב ביש מביך ממש בשעה שהוא בא לכתוב את סיפורה המלא של הכת הפראנקיסטית. זו אכן סיפקה לכנסייה הפולנית הלכה למעשה את הדלק למדורות שריפת התלמוד ולעלילת הדם הישנה כנגד היהדות, תוך שהיא מלבה את האנטישמיות בשורה של הוכחות שקריות מבפנים. בד בבד גילמה הכת הפראנקיסטית בעומק הווייתה הווי של ריטואל אורגיסטי מתוך קידוש יום ועקרוני של עבריינות מינית.

החומר השעורייני הזה, המכיל שורה של ראיות מוצקות לעבריינות מינית ואחרת מתוך גיבוי עקרוני אידאולוגי, והמלווה בתאולוגיה משיחית ובתורת סוד קבלית, היה מצוי במלואו בשפע רב ברשותו של שלום. הוא נאסף על ידו במשך השנים באופן מעמיק ופרטני שלא היה כמותו לפני כן, ולפיכך לא היה איש מוכשר ממנו למשימה ארוכת טווח מעין זו. יותר מכל חוקר אחר שלום עשוי היה לחשוף את ההתפרצות האורגיסטית בחיק היהדות, המלווה בקריסה מוחלטת של דיני העריות מתוך הרס אושיות המוסר ההלכתי. העובדה שלא עשה כן ודאי שלא נבעה מהעדר יכולת (שהרי מפעלו המחקרי בחקר המיסטיקה היהודית מוגומנטלי בהיקפו וחסר תקדים בפרטנותו ובעומקו), אלא משורה של עכבות נפשיות ואתיות, לאומיות והיסטוריוסופיות. מיניות עבריינית שכזו בנוסח הפראנקיסטי נחשבה בלתי ראויה, בלתי מכובדת, גובלת בסטייה פתולוגית, אפופה ב'זוהמא' ובסטייה ממש ומזיקה מבחינת הדימוי ההיסטורי של היהדות ומצד תדמיתו של המדע החדש, המוקדש להבנת המיסטיקה היהודית. יעקב פראנק, הרבה יותר מפורטנו של פיליפ רות, ביטא באורח ממשי והיסטורי את בשורת המהפכה המינית כהתפתחות פנימית קיצונית בלב המיסטיקה המשיחית. פראנק הוסיף על הממד המיני הבוטה ביותר שניתן להעלות על הדעת רכיב של מגיה שחורה, של קריירה עבריינית עשירה ושל שנאה יוקדת ליהדות הרבנית בצורתה הישנה. הפיכתה של אישיות חריגה וקיצונית זו לגיבור מחקר היסטורי רחב היקף, שהוא בבחינת יצירת מופת מחקרית וספרותית נוסח ספר שבתי צבי של שלום, הייתה מעוררת אל נכון תגובות נסערות פי כמה מפורטנו של רות, שאחרי הכול הוא דמות בדיונית שאינה נושאת על גבה פרק משמעותי מן ההיסטוריה היהודית.

פורטנו שתואר כרומן היהודי השעורייני ביותר של המאה אינו נושא את הערך המוסף ההיסטורי הטמון בפרובוקציה הפראנקיסטית, ולהבדיל מן הקבלה השבתאית, אף אינו מחובר ישירות למקורות הנסתרים של תורת הסוד היהודית שבמרכזה של האורתודוקסיה הדתית. לא יפלא אפוא שפורטנו הפך לרב מכר חסר תקדים, בעוד ספר 'דברי האדון' נותר גנוז בכתב היד הפולני כנחלתם של חוקרים בודדים. היו גורמים שביקשו הקפאתו של מצב זה כדי שהשערוריות הגוראות האצורות במניפסט הפראנקיסטי לא יחרגו מדלת אמותיו של עיסוק אקדמי. רות עצמו ניתח את כוחות הנפץ השעורייניים של יצירתו בשגינה אופיינית: 'האדם שהורה במעשי מין אסורים ובהפרות חמורות של הסדר המשפחתי [...] היה יהודי [...] התפרעות בראש חוצות היא הדבר האחרון המצופה מיהודי [...] הוא

אינו אמור להציג עצמו לראווה, בין אם בפליטת כדור בפה או בפליטת זרע, ועל אחת כמה וכמה בפליטות פה על פליטות הזרע שלו.

והרי יעקב פראנק, יותר מכל מנהיג אחר בהיסטוריה של המשיחיות המיסטית ביהדות, יצא הלכה למעשה לכיכרות בעודו מניף את בשורת המרד המיני. בתגובה לקוראים המבקשים בטובות כי יניחם לנפשם כתב הסופר: 'אם ישנם יהודים שהחלו לגלות שהסיפורים שמספרים הסופרים יותר פרובוקטיביים וקולעים מדרשותיהם של כמה מן הרבנים, זה אולי מפני שיש בהם תחומי רגשות ומודעות שדרשנות נוספת השתבחות עצמית [...] אינה מסוגלת להגיע עדיהם'. ואולם פליטות הפה והזרע של רות את פורטנוי, שכבודן הספרותי והתקדימי במקומו מונח, לא התיימרו לעמוד במרכזה של תורת סוד משיחית, להבדיל מן הבשורה הפראנקיסטית שהצהירה ברחובות על גאולה באמצעות גילוי עריות ואף ממשא את בשורתה באורגיות ריטואליות של עירום קבוצתי.

להבדיל מפורטנוי המתמכר לאוננות, השבתאים אכן עסקו בהוצאת זרע לבטלה במעמד קבוצתי בעיצומן של תפילות וברכות, מתוך הדמיה חזונית של מגע עם השכינה ולשם קירוב הגאולה. על רקע זה תמוהה עד מאוד קובלנתו של שלום על קובלנתו של פורטנוי, שהרי כפי שעמד על כך דייוויד ביאל במחקרו 'ארוס והיהודים' היה דבר מה מוזר בביקורתו החריפה של 'ההיסטוריון הישראלי גרשם שלום שמחקרו על אודות המיסטיקה היהודית זועזעו את מי שראו ביהדות מסורת פילוסופית רציונלית'.¹⁷

מכאן ששלום פוסל במידה מסוימת את רות במום שנתלה בו עצמו, כלומר חישוף העזה מינית שעורריית בלב היהדות. ואולם אליבא דאמת הייתה זו דרך מתונה מדי להצגת הפרדוקס, ראשית משום שהיא נכתבת מנקודת המבט של הספרות היהודית האמריקנית ושנית משום שפרשנות זו של ביאל מתמקדת בתרומתו של שלום לחישוף הממד המיסטי ביהדות. לענייננו כאן חשובה הפרספקטיבה השבתאית דווקא והיסוד המיני שבה. פעולת גילוי בשורת המשיחית של השבתאות אינה יכולה להסתפק בהגנבת ממד מיסטי חתרני וחשוך אל חיק תמונת החזית, וכרות התדמית של היהדות כדת שכלתנית של אזרחים מהוגנים, שכן בשורה זו אוצרת בלבה ממד מגי, שבגרסתו הפראנקיסטית הוא נוטה לצד האפל דווקא. במקביל, הבשורה המשיחית במסגרתה השבתאית פראנקיסטית מכילה קריאה למהפכה מינית חסרת תקדים ונטולת עכבות, המבטלת את הטאבו על העריות משמה של תורת גאולה קדושה אך סודית.

בהשוואה למשיח השבתאי השלישי, יעקב פראנק, פורטנוי אינו אלא דרדק סתמי עוטה פצעי בגרות, המציץ בחוברות מתחת לשולחן בחדר או בקולג', תינוק זכ חוטם דבית רבן השוגה במחשבות תאוה.

17 דוד ביאל, ארוס והיהודים, תל אביב: עם עובד, תשנ"ה, עמ' 268–372; והשוו: פיליפ רות, לקרוא את עצמי ואת האחרים, תל אביב: זמורה ביתן, תשנ"א, עמ' 171.

העובדה ששלום מוכן היה לחישוב נועז של היסוד המיסטי הנחבא ביהדות, אך הפגין זעזוע כה קשה נוכח הצבעה ספרותית מקבילה על הממד המיני האסור, מחזקת את ההתרשמות כי נטה להדחקה מסוימת של יסוד זה במחקרי הקבלה ועוד יותר מכך בעבודתו על השבתאות, ודווקא מתוך כך סבל מעכבות בכל הכרוך בכתיבת הספר על השלבים האחרונים בתולדות השבתאות. זה אמור היה לגעת בממד הקיצוני ביותר של המהפכה המינית במיסטיקה השבתאית ולפיכך העמיד את שלום בפני מלכוד מחקרי; אם יממש את דרכו המחקרית העומדת על רמת אמינות הקרובה לשלמות מתוך צירוף דקדקני של כל הפרטים, יאה אחראי ליצירה בעייתית פי כמה מפורטנוי, אם יסכה על הממד המיני יפגע באמות המידה של המחקר ההיסטורי המתנגד עקרונית לצנזור אזורי הצל של היהדות.

בביקורתו הנזעמת על רות ועל סניגוריו שלום קובע כי אין לו עניין בערכו של הספר כתעודה ספרותית, אלא טענותיו מופנות בעיקרן אל היצירה 'כהיסטוריון וכבודק משמעותו החברתית'. מן הבחינה הזאת הוא מתרעם על הצגה פנימית אותנטית כביכול של דמות היהודי כרודף הפות של הגויות וכמי שהתעניינותו הכפייתית בבנות חברת הרוב גובלת בניבולי פה.

ואולם בדיקה של הדברים במקצה השבתאי מגלה כי מצוי שם מגוון עשיר וחמור הרבה יותר של עבריינות מינית, במתחם הכרוך בממד האזוטרי והעמוק ביותר של תורת הסוד והגאולה היהודית ובהוויה פנימית והיסטורית שאין לה דבר עם בדיון ספרותי. יתרה מזאת, מה שתואר כניבול פה ספרותי מופיע בקבלה השבתאית כסודות עליונים הגובלים במעין פורנוגרפיה קבלית וקיצונית וכנגד פורטנוי החומד את פתהן של בנות חברת הרוב מתוך יחסים הטרוסקסואליים כשרים לכאורה, ניצבת כת הדונמה שבניה מקרב חוג ברוכיה עוסקים בזנות הומוסקסואלית.

בפרק הראשון של תולדות השבתאות, המוקדש לתנועה בחיי המשיח הראשון, עוד יכול החוקר לתמרן ולהיחלץ במידת האפשר מן המצר בסיוע הערות שוליים המכוונות לקוראים שקדניים ולקומץ יודעי סוד, שכן שבתי צבי הוא אישיות ארוטית בעיקרו של דבר, שהסבך המיני שלה מוצפן בדרגות מתקדמות של אזוטריקה מבוכית ומעודנת. ואולם בשלבים המאוחרים של השבתאות הפראנקיסטית, בא כנגד ההיסטוריון רושם קורות העתים, אותו בריון מגודל בדמותו של יעקב פראנק, גופו אוצר כהשתבחות העצמית הגוזמתית כוח עשרה שוורים כשל שד, פניו עוטות עווית שטנית כמלאך המכלה, והוא אוחו בגרגרתו של האיש המרעיד מולו, תופסו בתגרת ידו של שווד דרכים, מטלטלו באורח בלתי סביר בהחלט ואומר לו בצעקות כהאי לישנא: כתוב במחילה הכול בגילוי גמור, אמור את האמת בשווקים והוצא החוצה את 'הדבר החדש' שהכרזתי עליי, או שכאן תהיה קבורתך. כשהמחבר מנסה להתחמק, מניח האדון המשיחי גם הרוח הזה את אחוריו מוכי הטחורים על שולחן הכתיבה של ההיסטוריון, דורך ברגל גאוה במגף עוטה

רפש על כיסאו, קורע בזרוע נטויה את ניירותיו ומאיים להבעיר אש בספרייתו ולהקז את דמו.

שבתי צבי הוא משיח חושני ובעל עכבות בממד היצרי שבסתר נפשו, ולפיכך כגיבור ספרותי היסטורי עוד ניתן להגיע עמו להסדר סביר; לכתוב על אודות חנו המוזיקלי, לציין את נועם הליכותיו (בימים כתיקונם), להסתפק בפרטי הופעתו האקסטרואגנטית כשולטן המאמינים. פראנק הוא גואל אורגיסטי הנוטה למשגלים פומביים, וכשאדם מבקש לכתוב עליו כמכסה טפחים, הוא מסתער לעברו מן המארב כרוצח שכיר, מניפו לתקרה כגובה דמי חסות או כסלקטור עב שריר במועדון לילה והולם בו כבעל חברה לשירותי פרוטקשן, תוך שהוא זועק בריטנה, ובכן כמדומה שהצהרת על משיכה מסוימת למיסטיקה ניהיליסטית – אכן צירוף מקרים נפלא, שהרי אני המשיח הניהיליסטי האחרון, עכשיו ספק במחילה את הסחורה – ובכן כתוב אותי במלואי בלי חכמות מיד, או שאני מרסק את שינך (ומי שחושב בטעות כי התארים 'סלקטור' במועדון או גובה דמי חסות מדוכנים של יריד הוענקו כאן למשיח השבתאי השלישי לשם תפארת המליצה, צריך לעיין ב'דברי האדון' הרודני עצמו כדי למצוא אל נכון כי זהו הדיוקן העצמי ששרטט האיש לדמותו שלו במו פיו).

החשש מגילוי חיצוני של הצדדים הנסתרים במיניות היהודית, שיש להצניעם מעיני השכנים הגויים, מקביל במידת מה לחרדה ההיסטורית שליוותה את האורתודוקסיה הרבנית, לנוכח השימוש שעשויות רשויות הכנסייה לבצע במוטיבים קבליים מסוימים לצורך תעמולתם המיסיונרית.¹⁸ המיסיונרים אכן עשו בקבלה שימוש תעמולתי במידה כזאת שהביאה את האורתודוקסיה היהודית להטיל הגבלות נוספות ולהערים סייגים על העיסוק בתורת הנסתר מחשש למקרים של המרת הדת בעקבות כניסה בלתי מאוונת לפרדס.

השלב הקיצוני ביותר בתולדות הניהיליזם השבתאי, קרי הפראנקיזם, אכן שילב מצבור של מטענים רגשים ביותר מתוך חציית הגבול האסור בדרך אל אגן הטבילה הכנסייתית. בהתקפותיו הפרועות על התלמוד והרבנים ובמיליטנטיות ה'זוהריסטית' שפיתח (בהשראת הקריאה השבתאית בספר הזוהר) סיפק פראנק נשק רב ערך לתעמולה מיסיונרית ואנטישמית, שהיטיבה לנצל את תרומתו הנדיבה לעלילת הדם הידועה. במאמרו החשוב 'מצווה הבאה בעבירה' קבע שלום, בעקבות בלבן, 'שבעצם אין כל קשר אורגני בין עיקרי

18 על הצנעת נושאים אלה במחקרי שלום ניתן ללמוד עתה בעקיפין ממאמרו של ליבס: 'מעניין ששלום נמנע מלהזכיר פרשה זו בכתביו אף על פי שידע עליה והתעניין בה' (יהודה ליבס, 'על כת יהודית נוצרית שמקורה בשבתאות', סוד האמונה השבתאית, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ו, עמ' 350, הערה 1; ואיני יודע אם מניעה זו אינה בגדר עדות על עכבה וצנזורה עצמית הקשורה במכלול ההרחקות שנחשפות כאן.

האמונה של הפראנקיסטים [...] לבין הנקודה המרעושה היא של עלילת הדם.¹⁹ ואולם טענה מפויסת, מרגעת ומטהרת זו אינה כה פשוטה, והמעין בקבלה השבתאית לדורותיה, החל בשבתי צבי, העושה את תיקונו המשונים בסוד אישה כי יזוב דמה, וכלה בפראנק, החולם על השלל שניתן לאסוף בשעה שהעולם טובע בשלולית של דם, מחויב להודות בקיומו של קשר מסוים, הנובע מאיזו מוקסמות שבתאית מהדם, מנוזלי הגוף המדמם ומדגל הצבע האדום על הסמליות המארסלית, המלחמתית והמהפכנית הטמונה בו.

דומה שכאן אנו עומדים שוב בנקודת המוקד של צומת מרכזי במערך העכבות המונעות הבנה מלאה של התופעה השבתאית. לטאבו המיני והמוסרי על הדם ועל קשרי הדם, הנשבר בשבתאות ובפראנקיזם, נלווה החשש המכביד (שלא נעים להודות בו) למה יאמרו הגויים. נראה שכל מוטיב הדם במיתולוגיה הפראנקיסטית טעון מאוד ועודו מחייב מחקר נפרד.²⁰

כשם שניתן היה לעשות שימוש היסטורי בעמדותיה של התנועה הפראנקיסטית כנגד יהדות פולין, כך עלולה הייתה חשיפת סודותיו של הפראנקיזם להפוך שלא בטובתה לדיוקן מעוות של הקיום היהודי, שכמו נתפר על פי מידותיה של קריקטורה אנטישמית. הליברטניזם של המשיח השבתאי השלישי, נטיותיו האלימות העברייניות, הטריטוריאליזם המיליטריסטי, עסקי הממון המפוקפקים, קשריו הפוליטיים המסופעים בזירה הבינלאומית וסגנון הנהגתו הגובל בטרור כיתתי טוטליטרי – כל אלה כוללים מאגר בלתי נדלה של הקשרים ודימויים, העשוי לפרנס סטריאוטיפים כאלה המפותחים בפרוטוקולים של זקני ציון. אם נסיף לכך את מה שניתן להיחשב כ'שחיתות מוסרית' ואת החשדות על נטייתו לפולחן שטני ולמגיה שחורה, נמצא אולי את הסיבה לעובדה שהספר השלישי על השבתאות המאוחרת לא נכתב מעולם (ליתר דיוק ניתן לומר כי חלקים חשובים של הספר הזה נכתבו ברשות הפרט של שלום אך לא ראו אור, וחלקים אחרים ראו אור אך לא חרגו מכלל מאמרים שאינם מרכיבים תמונה שלמה).

מערך העכבות שחסם פרסומו של חיבור כזה ניכר היטב מיחסו של שלום לכתיבתם הספרותית של מחברים כעגנון וכוות. שני המקצים הללו פונים לכאורה לקהלים שונים. הראשון קשור בספרות העברית, השני בספרות היהודית-האמריקאית ואולם בשעה שהם נקראים מבעד למשקפי הקריאה של חוקר השבתאות הגדול, הפרובלמטיקה של חישוב

19 גרשם שלום, מצוה הבאה בעבירה, הנ"ל, מחקרים ומקורות (לעיל הערה 2), עמ' 13 (לראשונה נדפס המאמר בתוך: כנסת, ב [תרצ"ד], 347–392).

20 וראו רעיון הקוּת דמה של הקליפה באמצעים מגיים על דרך הקבלה המעשית, כפי שפותח בקבלת ר' שמשון מאוסטרופוליה – המפתח מגמה של מאבק מגי יהודי כנגד הצד האחר. מבחינתה של היהדות ניתן לראות בכך מגיה לבנה וצחורה כטלית, אך מבחינתם של מושאי הפעולה עשוי הכיבוש הזה ללבוש גזון כהה עד אפל ממש. הנושא החל להתברר על בוריו במחקריו של יהודה ליבס, וראו: יהודה ליבס, 'חלום ומציאות; לדמותו של הקדוש המקובל ר' שמשון מאוסטרופוליה', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 83–109.

הממד המיני ביהדות עולה באלתורים שונים. ביחסו לרות שלום חד-משמעי לשלילה, משום שהלה נראה בעיניו כמי שתולה את מצעי המיטה של השבט לעיני כול. ביחסו לעגנון הוא מביע עמדה מורכבת יותר, שכן הלה נתפס כיוצר הפועל מנקודת עומק פנימית שמתוך התרבות היהודית המסורתית ובחיק השפה העברית, אך דווקא מתוך כך משתקפת פה כבתמונת מראה חדרתו של שלום מחישוף המטען הסקסואלי במגרשו שלו.²¹

ב. שאלתי על מין וויזיון שהוא סוג של חזון

בתכנית המתאר הכללית שסימן שלום למפעלו הגדול בחקר השבתאות ניתן היה לחוש, כאמור, בחתירה המתמדת לעבר השלבים המאוחרים שלה, האוצרים את המהלך הניהיליסטי הקיצוני ביותר בתולדות המהפכה המשיחית. אך לצד המשיכה אל הקוטב הבלתי מושג הזה בלטו גם העכבות הגדולות, שכן ככל שצבר הררים של חומר מעובד למחצה, לא הצליח לממש במלואה את התכנית לעסוק בכרך נוסף בשבתאות שלאחר פטירת המשיח. ככל שדחה את הדבר, כך נראה דווקא השלב הזה האחרון, כצופן את הגילוי הקיצוני על אודות השערורייה המינית, ולפיכך את הפרק שנותר מושתק ומצונזר.

התייחסותו של שלום ליצירתו הספרותית של עגנון עשויה לתפקד כנייר לקמוס משובח לבדיקת הרגישות הטעונה של העניין הסקסואלי בתרבות היהודית, במיוחד כשהוא כרוך בנושאים שמתחום תורת המוסר הדתית של היהדות. הצנזורה על הרכיב המיני הנחבא נחשפה מבלי משים כמערך נפשי מורכב ורב-שכבתי במהלך ריאיון שערך דן מירון בשנת 1987 עם חוקר המיסטיקה היהודית גרשם שלום על כתיבתו של עגנון.²² תחילה טען שלום שעגנון נהג צנזורה בהכנסת הממד האירוטי ליצירתו "מים נוראים": "עגנון גנו גניזה גמורה", טען חוקר הקבלה, בעודו מדגיש במקביל את הנוכחות הבולטת של הנושא המיני על מדפי הספרים שלו ושל עגנון, העמוסים בספרי מוסר וחסידות. "עגנון ידע שיש בקבלה, בהנהגות מקובלים, דבר הנקרא 'תיקון הברית' [...] ראיית קרי וכיוצא באלו [...] יש ספרות עצומה בקבלה, אבל אתה תחפש לשווא הד לזה בספרי עגנון". שלום מספר כי

21 על הבעייתיות של הטיפול במטען הניהיליזם המיני במיסטיקה המשיחית השבתאית כפי שנידונה במחקריו של שלום עמדתו בהרצאה שכותרתה 'על הפיתוי המרובע של שבתי צבי: שלום-עגנון-פנחס שדה-פיליפ רות, בית עגנון, 25.3.2003. השוואת התייחסות לשבתאות בציר שלום-שדה מרתקת במיוחד בתרבות הישראלית בשל השפעתם יוצאת הדופן של ספר שבתי צבי של שלום והחיים כמשל לשדה, העובדה שיצאו בסמיכות יחסית והעדר דיאלוג ישיר בין שני המחברים, שגילו התעניינות כה מופלגת בדמויותיהם של שבתי צבי ויעקב פראנק.

22 ראו: גרשם שלום, 'דן מירון מראיין את גרשם שלום על ש"י עגנון', רציפות ומרד (לעיל הערה 15), פרק ב: 'המטמורפוזות של ש"י עגנון', עמ' 76-87. הריאיון לא נותח באורח מפורט מבחינת המשמעויות המפליגות הגנויות בו בספרות על שלום ועגנון, וראו למשל העדר התייחסות של ממש בביגרפיה רחבת ההיקף של דן לאור, חיי עגנון, ירושלים: שוקן, תשנ"ח.

הקשה על הסופר בפירושו: 'עגנון, מדוע גזנת את כל העניין המיני, את כל הארוטיקה?' ועל כך השיב עגנון כי הדור אינו כשר עתה לכגון דא. התשובה לא סיפקה את בן שיחו הסקרן שנודע בתאוות הדעת שלו; וכי 'איך יתכן', הקשה בתרעומת, בהצביעו דווקא על הספרות החסידיית הברסלבית כשיאה של המגמה הסקסואלית; 'הרי אתה יודע מה זה [...] איזה שיגעון בעניין הארוטי מצוי אצל נחמן מברצלב'. לפיכך גמר בדעתו בינו לבין עצמו שמדובר בתופעה מובהקת של הדחקה מכוונת; 'אתה מבין', אמר בדיעבד למירון – 'זה צנזורה'.²³

קובלנתו של שלום מתחדדת בהתמקדו בסיפור אחר של עגנון, 'אגדת הסופר' המגולל את גורלם של סופר סת"ם ורעייתו הצדקת כוזג הנותר בלא צאצאים. אחר שנכזבה תקוותם לבנים והרעיה כבר נפטרה, נראה שהסופר מצליח לסיים בטהרה ובתום מאמץ ממושך את כתיבת התורה. הסיפור נחתם במעמד אקסטטי, ספק חיזיון, ספק פטירה. 'המגורה דועכת ורפאל מעוטף בטליתו וספר תורה בזרועו, והספר מעוטף בבגד [...] ושמה של מרים אשתו [...] רקום בבגד [...] והם מרקדים [...] ומרים עומדת באמצע [...] ונתגלו פניה ושפתותיה [...] פתאום קפצה לשון של אש והאירה את החדר [...] את פניו של רפאל הסופר שצנח עם ספרו. ושמלת חופתה של אשתו פרושה עליו ועל ספרו'.²⁴

הסיפור נראה לשלום מושלם והותיר בו חותם עמוק ('שאני חושב אותו לסיפור עצום, עיצום'), והוא ניסה להוציא מעגנון את פרשנות המחבר לתעלומה הטמונה במעמד האחרון: 'שאלתי האם הוא נפטר? או זה רק וויזיון, חזון?'²⁵ עגנון ענה בטון של גערה, כמלעיגי להנאתו על כישוריו הבלשיים המבריקים של חוקר הקבלה הצעיר: 'לא הבינות את הרמז. אני מתפלל על בחור כמוך'. אחר שחבט קלות בגדול הבלשים שקמו לתעלומות המיסטיקה היהודית, הסביר לו 'שרפאל רואה קרי [...] וזה רמזו במשפט האחרון – רמז לצנועים'. שלום שנותר פעור פה, התרשם עמוקות ('רושם גדול [...] אני יכול להישבע [...] לא חלמתי שזה הרמז'). פתאום נתברר לו סוף סוף, ישירות מפי בעל הדבר בכבודו, סופו של הסיפור: נרטט משמחה מגמר כתיבת התורה, מתאחד רפאל הסופר סת"ם עם הספר שכתב, שסימן עבורו כתשמיש מקודש את נוכחות השכינה ומתוך כך גם את רעייתו המנוחה. אלא שברגע השיא הזה שבמגעו עם הספר כהתגלמות העיקרון הנקבי, חווה הסופר ריגוש מיני אסור, הגורם להוצאת זרע ולחילול הקודש. לכאורה זכה לפרי מאוחר בצורת הספר, אך דווקא כשהשלימו הגיע למעין איחוד שלאחר המוות עם אשתו. מתוך כך כמעט שפרחה נשמתו, כשם שאיבד את המעלה הכרוכה בהשלמת מלאכת הקודש עד שנפל מאיגרא רמא.

23 שם, עמ' 81.

24 שמואל יוסף עגנון, 'אגדת הסופר', כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ב: אלו ואלו, תל אביב: שוקן, תש"ך, עמ' קמד-קמה.

25 שלום (לעיל הערה 22), עמ' 82.

כעבור זמן, לאחר שעגנון עבר מטמורפוזה דתית ונעשה ירא ושומר מצוות, חזר שלום לגלגל עמו שיחה על אותה 'אגדת הסופר' שכה הרשימה אותו בעבר על חידתה ופתרונה. וראה זה פלא, כמו לא היו דברים מעולם, עתה הכחיש המחבר את הפרשנות הסקסואלית הבוטה שהעניק במו פיו ליצירתו: הנה כי כן לא זו בלבד שחזר בו משל הייתה כל פגישתם הקודמת שיחה בטלה בחלום חולף, אלא 'התרגז מאוד, התרגש מאוד [...] ואמר: מעולם לא אמרתי דבר כזה'. שלום נאלץ למשוך את תנוכי אוזניו שכבר אז היו ארוכים למדי ויש התולים בהם סימני משיכה לתורת הנסתר או ענייני רזי גלגולים קודמים, 'הרי אינני מבין [...] אמרת לי במינכן דבר אחר לגמרי'. היעלה על הדעת שהסופר המחונן בזיכרון פיל והמסוגל לשחזר פרשות חיים שלמות על יריעת יצירתו העצומה איבד במפתיע בנסיבות חשודות ומביכות ממש את זיכרונו ביחס לדברי עצמו? לבסוף נאלץ בלש הקבלה לרשום לעצמו מתוך אי־נעימות הכרחית: 'שהוא [עגנון] משקר!' ²⁶

אם נסכם את עלילת הפענוח הזאת עד כה, הנה בשלב הראשון עמד שלום על כך שמכלול טעון של נושאים מיניים, המצוי במקור בשפע רב בספרות המוסר בקבלה, בשבתאות ובחסידות, אינו בא לידי ביטוי מספיק ביצירה העגנונית. בשלב השני הוא מתוודע לפרשנות הרמטית של הסופר המגלה לו במסירה אישית ישירה לצנועים צופנת פענוח סקסואלית ביחס ליצירתו. בשלב השלישי מתברר לו שזו פרחה, התפוגגה והועלמה. מכאן שבמרחק הזמנים בין המקורות היהודיים ליצירה הספרותית ולפרשנותה המאוחרת מתחולל תהליך הפוך ממה שניתן לצפות. במקום שהנושא המיני ייחשף ביתר תוקף בשלב המאוחר יותר, הוא נעשה מכוסה ומצונזר יותר, דווקא במעברו מן המדיום הדתי לספרותי, מן היצירה לפרשנות עליה ומהמוקדם למאוחר.

רגע נראה עגנון כמסגיר סוד, אך במפגש השני הוא מעלים אותו בתוקף. עתה שמורים הדברים בכספת שבעומק תודעתו של הבלש הקבלי השב ונפגש עכשיו, כחלוף השנים, עם המבקר והפרשן הספרותי, מירון. 'אני יכול להישבע. שמה שאני אומר לך אמנם קרה. זו לא המצאה שלי. אני בכלל לא הייתי מוכן'. ²⁷ אלא שבפגישה הזאת מתרחש דבר מה משונה בעליל, מוזר עוד יותר ממבוכ המהלכים הסותרים שהיו לפני כן. ההתקף הצנוזוריאלי המופיע כבהצתה מאוחרת מתוך הכחשת השלב הקודם מתפרץ פעם נוספת בעצמה מביכה, אך הפעם, אויה, בתודעתו של שלום עצמו. כי הנה מירון המראיין מעיר נכוחה, בנימוס המתבקש, שעריירותו של הוגג (שבספור) נובעת מתוך הטקסט העגנוני מסיבה פשוטה למדי, ש'כלל אינם מקיימים מגע מיני'.

וראה זה פלא חדש, בא אותו המרואיין שקודם (בתפקידו כמראיין) הלין על הסופר שהעלים את הצד הארוטי ביצירתו, ועתה הוא מכסה אותו במו פיו כשהוא עולה באורח

26 שם, עמ' 83.

27 שם, עמ' 28.

נחרץ מדי בקושייתו של מירון. שלום מדחיק את הפרשנות המתבקשת המבצבצת באותו מקטע טעון של שיחתם, ונקלע לסדרת תשובות רגוזות ובלתי משכנעות בעליל, המבקשות לעקוף את העניין בדרך המזכירה עד מאוד את תגובתו של עגנון: 'חולק על זה [...] חדש בשבילי [...] סותר לגמרי [...] שאין זה כך' וכו'.²⁸ קריאת הקטע הזה בריאיון מבעד לפרספקטיבה של מכונת אמת מגלה מרואיין הסובל מאי־שקט פנימי מוזר. כמעט היינו מתארים את התנהגותו של שלום כפי שהלה תיאר קודם את התנהגותו התמוהה של עגנון: 'התרגז מאוד [...] התרגש מאוד'.

מירון שב וחוזר, כמבקש לרענן את תודעתו של מרואיינו, על הפרשנות המינית המתבקשת שהוא אמון עליה היטב: 'הם פורשים זה מזו [...] אין שום קירבה [...] מעשה שחוזר על עצמו [...] מצפים לבן כנס. פרי בטן ללא מגע מיני'. ואילו שלום שב ומתנער מצדו מן הפרשנות הזאת התנערות סדרתית נחרצת מאינטרפרטציה המצביעה על הימנעות חוזרת של הדמויות ממגע מיני. מתוך כך מסתמן כאן בקריאה לאחור דפוס מרובע: עגנון הסופר; יצירתו הספרותית 'אגדת הסופר'; שלום חוקר הקבלה ועבודתו; ומירון בדמות הפרשן הספרותי.

הדברים הנאמרים והבלתי נאמרים בין הצדדים מקרינים בעקיפין, לא רק על יצירתו ואישיותו של עגנון שהיא מושא הדיון הגלוי, אלא גם על חייו ועבודתו של שלום כסאב־טקסט שלו. במרכז מחקרו ניצבים חקר הקבלה ועוד יותר מזה פרשת השבתאות. העלילה המשיחית נטוויית מסביב לדמותו של שבתי צבי כגואל אישי ומיתולוגי, מברשו של ניהיליזם מיני הנובע מעצם הסבך הפסיכו־סקסואלי של אישיותו. זה נגלה לנו מבעד לדיוקן שהוכן עברו בידיו האמונות של שלום על טלטלת נפשו, הרינונים המלווים את נישואיו וזיווגו לשרה האשכנזייה המשרכת דרכיה תרתי משמע.

ואולם ניתוח מערך השיחות בצירים שלום–עגנון (פעם ראשונה ושנייה) וכן שלום–מירון (פעם שלישית) מלמד כי לצד כושר האבחנה והתחקור השולמי נחבאים גם אזורי ההדקקה שלו. בצדק הוא מאשים את עגנון בצנזור המיניות, סוחט ממנו לרגע פירוש נועז, שב ותופסו בהכחשה מוזרה עד כדי שקר מביך ממש וחוזר ומדחיק את הדברים בעצמו. מאחורי השיחות הללו על חילופי הנוסחאות ושיבושי הזיכרון שלהן נחבאת למעשה הדרמה של צנזור המיניות בתרבות היהודית בצומת המשלב קבלה ופסיכו־סקסואליה. עגנון המאוחר שהצטרף אל מחנה היראים מצנזר את עצמו לבושתו, נוכח אוזניו הבולשות של שלום, אך שלום נדמה כשב ומדחיק את הנושא שבשלב קודם קבל על היעלמו מזיכרונו הסלקטיבי של הסופר.

מן הראוי לשים לב כי הצומת הכרוכה בפרשנות ל'אגדת הסופר' אינה בחזקת אזכור כללי של הנושא המיני, אלא היא מסמנת מלכוד מורכב, המתגלגל מן הסיפור אל הסופר

וממנו אל פרשנותו של שלום, שכן הסופר סת"ם מגלם בהווייתו את הטרגדיה של הכתיבה בעצם האקט המוחשי ביותר של מעשה הכתב. פעולה זו מחייבת אותו להיטהרות, אך מסכלת את תקוותו לפרי בטן, וכשהוא זוכה להעמיד לו זכר בצורת הספר הקדוש כבר איבד את אשתו לבלי שוב ועתה הוא מאבד את זרעו וטהרתו, כמו גם את חייו ותודעתו ואת ההישג הכרוך בהשלמת התורה. הסופר מגלם אפוא את דמותו המקוללת של האיש הכותב ועוד יותר מזה את האדם הכותב 'את' הספרים הקדושים ו'על' המסורת הכרוכה בהם, כפי שבאה לידי ביטוי באישיותם של עגנון ושלום. לפיכך, האוטריקה של הכתיבה והמערך הנפשי והפסיכו-סקסואלי העומד מאחוריה טמונים כבצופנה בסיפור ובפירושים הנטושים סביבו, אך אלו שבים ונאפפים בסדרות של הדחקות, שכחות חשודות והכחשות, המעידות על רגישותו הגבוהה של הנושא בעבור הדנים בו.

קללת הכתיבה מרחפת כצל מעל האיש הבא לחשוף את ספר הסודות, בין אם הוא עושה זאת בכתביו שלו או מבקש לגלות את הדבר האסור בגילוי בספרי אחרים. והרי המסורת היהודית אינה אלא סדרה של פירושים על פירושים, והדרמה של ספר הסודות האסור נפרשת על כל מעקשה במרחק שבין הספר הגנוז והשרוף של רבי נחמן לכתבים האסורים והמוצפנים הקרועים והשרופים של המחותרת השבתאית. לא ייפלא, אם כן, ששיחתם הטעונה של שלום ועגנון נסבה בראשיתה על ספרייתו של רבי נחמן, והיא שבה ומקרינה אל עבר הנושא השבתאי.

הקללה האופפת את הכותב בעל הספר מגלה הסודות היא בעיקרה קללת העריריות והאבדון, הבאה לידי ביטוי במחיקת השם והזכר מכל צאצא עתידי. מכאן שספר הסודות האסור מסכן בעצם כתיבתו את יכולתו של מחברו ליהנות מפריו של המעשה המיני, והוא מאיים עליו בהשמדת קיומו ובחשש להשתמדות.

הדרמה הזו, המעמידה על הכף האחת את הספר האסור ועל הכף השנייה את החיים והפריון, משתקפת היטב בחייו של מייסד החסידות הברסלבית, שנאלץ לגנוז ולשרוף את כתביו, והיא שבה ומשתקפת בחייו של עגנון שספרייתו עלתה בלהבות (קיללת העריריות והמתח בציר היחסים עגנון-שלום שבים ומוצפנים ב'עידו ועינם' שכולו סוד בתוך סוד). הדרמה של ספר הסודות האסור שבה ומשתקפת בדמותו של שבתי צבי שהתקשה במעשה הפריון, כשם שהתקשה במעשה הכתיבה וצלה מרחף על הספרייה השבתאית שנידונה לא אחת לגניזה ולשריפה.

והנה בשני צדי המשוואה הטעונה של הספר האסור והעונש עליו מסתתר המטען המיני, שהרי חיבור הרזים אוצר את האוטריקה הסקסואלית של הקבלה, והעונש על גילוי מסמן את ביטול פריו של המעשה המיני. לפיכך נידונים הן המשיח הן הבא לחשוף את סודותיו לגורל של עריריות קשה. העונש על הגילוי תופח לממדים של שואה אפוקליפטית בביקורתו הנזעמת של שלום על רות, שמן הבחינה הספרותית והתרבותית היא נראית כחורגת מכל פרופורציה סבירה. מן העבר השני המבוך הנפשי המבקש להצפין את הגילוי חדר בחדר,

קופסה בתוך קופסה, ניכר בהתפתלותו הסבוכה של שלום מסביב ל'אגדת הסופר' של עגנון האוצרת את האניגמה של חייו. וכך מבעד לקובלנתו של שלום על 'קובלנתו של פורטנוי' ומבעד לקובלנתו על עגנון המסתיר טפחיים, ולקובלנתו של מירון המלין בתורו על תמרוניו המוזרים של שלום, נחבא מנגנון הצנזורה על היסוד המיני ביהדות, שהשבתאות לא הייתה אלא מעשה המחאה והקובלנה המשיחית שכנגד הדחקתו.